

О.В. Шелехань

БОЙОВІ СОКИРИ СКІФСЬКОГО ТИПУ З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Уточнено типологію та хронологію бойових сокир скіфської доби, поширених на теренах Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, скіфи, бойова сокира, типологія, хронологія.

З появою скіфів у степах Північного Причорномор'я відбулися інноваційні зрушення в матеріальній культурі не лише кочовиків, але й їхніх осілих сусідів. Найвиразніше ті зміни фіксуються в комплексі озброєння. Вивченню скіфської паноплії присвячений значний корпус праць, які проаналізовані й підсумовані в низці спеціальних досліджень (Горелик 1993; Клочко 2006; Грицюк 2009). Зазначимо, що найґрунтовнішою роботою є актуальна й досі монографія А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964).

Тут розглянемо лише одну категорію наступальної зброї ближнього бою, яку класифікують як ударно-рубальну древкову, себто сокири, чекани та клевці.

Такий вибір зумовлений тим, що найактивніше ця тема розроблялася ще в 1960-і рр., і на тлі подальшого поповнення джерел, уточнення хронологічних схем і зміни уявлень щодо етнокультурного розвитку за доби раннього заліза намітилося відставання в осмисленні цієї категорії озброєння та її ролі у військовій справі. Обране коло зброї визначене її конструктивними особливостями: наявністю залізної ударної (рубальної) частини та короткого дерев'яного руків'я (Кулинский 2007, с. 13). Функціонально ці артефакти належать до знарядь рукопашного бою та парадної зброї (Грицюк 2009, с. 114).

Перш ніж перейти до основної теми, уточнимо деякі нюанси термінології. В публікаціях європейських археологів скіфські сокири позначають терміном угорського походження «czekan» (Kostrzewski 1936, s. 3; Bukowski 1977, p. 187; Глосек 1998, с. 192; Kłosińska 2003, s. 219), який фігурує і в працях окремих вітчизняних дослідників (Черненко 1980). Але

загалом в радянській літературі їх частіше називали «сокира-молоток» через характерне потовщення обуха (Іллінська 1961, с. 36; Мелюкова 1964, с. 66). Своєю чергою М.В. Горелік поділив масив бойових сокир за шириною леза на вузькі («топоры») та широкі («секиры»), наголосивши водночас на їхніх функціональних розбіжностях: перші призначалися, щоб колоти, розколювали, інші — щоб рубати («рассекать»). Окремо дослідник розглядав чекани та клевці, визначальною рисою яких вважав вузьке горизонтальне лезо, що закінчується вістрям (Горелик 1993, с. 41, 53). В.І. Клочко, характеризуючи подібні вироби чорногорівської культури, використав терміни «клевец» (Клочко 2006, с. 270), а В.М. Грицюк перерахував три рівнозначні групи зброї рукопашного бою — сокири, чекани та клевці, об'єднуючи їх за принципом дії (Грицюк 2009, с. 113).

Типологія

Нині є три варіанти типології скіфських сокир. Першими цій проблемі приділили увагу В.А. Іллінська та А.І. Мелюкова. Працюючи паралельно, дослідниці запропонували досить розбіжні схеми систематики. В.А. Іллінська поділила зразки на три групи: сокири, клевці та сокири-молотки (Іллінська 1961, с. 33). А.І. Мелюкова здійснила детальніший поділ, що включає два відділи з двома типам кожний і можливими варіантами в них (Мелюкова 1964, с. 66). Але в типології В.А. Іллінської не враховані всі нюанси морфології, А.І. Мелюкова фактично лишила поза увагою чекани.

Враховуючи ці недоліки та залучивши ширше коло джерел, Є.В. Черненко розробив детальнішу схему, яка кардинально відрізняється від попередніх (Черненко 1980). Проте деякі

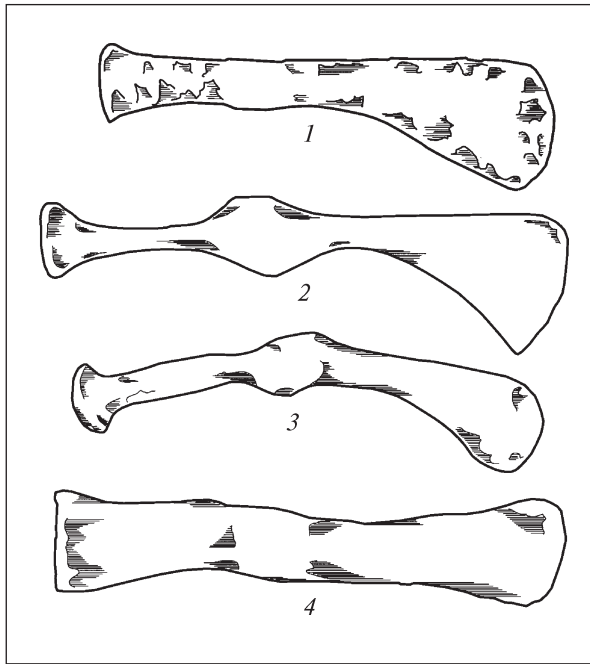

Рис. 1. Типологія ударно-рубальної зброї. Група І — бойові сокири: 1 — Старша Могила; 2 — Дуплинське; 3 — хут. Шумейко; 4 — Мала Офірна

групи (наприклад, клиноподібні сокири) охарактеризовані ним недостатньо, зокрема не вказана чітка межа між бойовими та робочими інструментами. Через те поза увагою дослідника лишилася низка суттєвих відмінностей, які вирізняли бойові сокири.

На нашу думку, щоб вписати бойові сокири в типологічну схему, слід дещо доповнити систематику А.І. Мелюкової, що ґрунтується на базових конструктивних відмінностях, варіаціях виконання певних деталей і функціональному спрямуванні. Слід також дотримуватися чіткої ієрархії критеріїв, притаманної розробці А.І. Мелюкової, та уніфікувати основні поняття, як то пропонує Ю.С. Худяков (Худяков 1979).

Найперше необхідно провести межу між бойовою та робочою сокирами. В.А. Іллінська визначала робочу сокиру за масивністю та використанням обуха як молота за слідами на ньому (Іллінська 1961, с. 29). А.І. Мелюкова додала до того ще й локалізацію виробу в похованні. Зокрема, бойову сокиру, за її спостереженнями, клали біля правого стегна небіжчика разом з іншими зразками зброї (Мелюкова 1964, с. 66).

І.Б. Шрамко також звертає увагу на масивність робочих знарядь як їхню визначальну рису (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; 1994, с. 43), але головним критерієм диференціації сокир вважає технологію їх виготовлення. Металографічні дослідження знарядь ворсклинського регіону показали, що обух і провух робочої со-

кири формували шляхом загинання заготовки (Шрамко І.Б. 1990, с. 137), натомість провух бойової робили наскрізною прошивкою, тобто пробивали (Шрамко І.Б. 1989, с. 150). Але поза межами ворсклинського локального варіанту, зокрема в Правобережжі, відомо кілька сокир, що мають морфологічні риси бойового знаряддя (граційні, невеликих розмірів і ваги) та водночас технологічні риси робочого (зварювальний шов на провусі, що лишився від загинання заготовки). Це знахідки з кургану 9 біля с. Михайлівка (Пруси), кургану 485 біля с. Капітонівка та Пастирського городища (Іллінська 1961, с. 37, 39; 1975, с. 103; Ковпаченко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122). Натомість метод прошивки зафіксований і на робочій сокирі з Люботинського городища (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135).

Очевидно, що в бойових сокирах не передбачалося навантаження на обух. Таким чином, повертаючись до питання термінології, можна твердити, що використовувати термін «сокира-молоток» стосовно зразків відділу II типології А.І. Мелюкової некоректно (Мелюкова 1964, с. 66; див. також: Есаян, Погребова 1985, с. 79). Недбала обробка молоточкоподібного обуха (Шрамко Б.А., Фомін, Солнцев 1970, с. 52) вказує на те, що він не використовувався як ударна частина та, ймовірно, був лише проти вагою. Підсумовуючи сказане, окреслимо такі вимоги для визначення бойової сокири.

1. Стрункі пропорції. Бойові зразки мають складний профіль з вузьким чітко виділеним лезом. Для робочих варіантів характерна прямокутна в перетині форма обуха, ширина якого більша за висоту, приміром як у сокири з кургану 7 групи Частих (Пузикова 2001, рис. 19, 2).

2. Техніка виготовлення. І бойову, і робочу сокиру вковували із залізної заготовки, але вони різняться за якістю. Основну увагу при виготовленні бойового знаряддя приділяли лезу, яке могли піддавати цементації та гартуванню (Вознесенская 1975, с. 82; Москаленко, Недопако 1980, с. 65).

3. Умови знахідки. Для зразків із поховань ще однією визначальною рисою є кореляція з обрядом, інвентарем і їх розміщенням щодо небіжчика (Мелюкова 1964, с. 66). Здебільшого бойову сокиру клали праворуч від небіжчика руків'ям уздовж стегна. Подібно розміщені сокири і на антропоморфних скульптурах (Шелехань 2010 с. 37).

4. Трасологічний аналіз інформує про використання артефакта як бойового чи робочого знаряддя (Іллінська 1961, с. 29; Солнцев,

Шрамко 1998, с. 132). У бойових сокир основне навантаження припадало на лезо, в робочих — і на обух (спрацьований).

Розгляд знахідок з такої точки зору дозволив виключити з числа бойових сокир екземпляри господарського призначення, а саме з кургану 12 біля с. Пруси, кургану 411 біля с. Пекарі, кургану 472 біля с. Оситняжка та кургану 2 біля с. Трипілля. Стосовно останньої пам'ятки варто нагадати, що з Трипілля походить два виробу, відомі за малюнком В. Хвойки. На відміну від В.А. Іллінської (Іллінська 1961, рис. 3, 2, 3), Б.А. Шрамко також не вбачав у них бойові сокири та вважав їх мотиками (Шрамко Б.А. 1961, с. 89).

Якщо зважати на те, що функціональне призначення є важливішою підставою для виділення вищих таксономічних одиниць ніж морфологічні розбіжності, то сукупність скіфської ударно-рубальної зброї слід поділити на дві групи — сокири та чекани. Між тим, ми вважаємо клевець різновидом чекана, тобто нижчою таксономічною одиницею, оскільки вони дещо різняться за формою, хоча принцип їхньої дії однаковий. Відтак, пропонуємо доповнити типологію А.І. Мелюкової та розглядати чекани як II групу бойових сокир. Через надзвичайне розмаїття форм за незначної кількості знахідок цей варіант типології доцільний лише для матеріальної культури скіфів Північного Причорномор'я.

Таким чином, масив древкової ударно-рубальної зброї поділено на дві основні групи — сокири (рис. 1) і чекани (рис. 2).

Група I. Для впорядкування першої групи практично без змін застосовано підхід А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964, с. 66), згідно з яким група бойових сокир поділена на два відділи: 1) масивні сокири та 2) легкі, представлені одностововими виробами. Поява двостовових зразків дозволяє виділити третій відділ.

Перший відділ — клиноподібні сокири — свого часу поділяли на два типи: сокири з прямою лобовою частиною та з виїмкою в основі. Але, зважаючи на окреслені нами вимоги, вважаємо, що доцільніше розглядати як бойові виключно сокири другого типу. Отже, сюди потрапляють 4 екз.: з кургану 9 біля с. Куцеволівка, кургану біля с. Луки та дві сокири зі Старшої Могили (див. додаток, там і посилання).

Другий відділ — легкі сокири — поділяється на два типи.

II.1 — сокири з прямою спинкою. До них належать 18 екз. — з курганів під Кругликом, Ленківцями, Дуплинським, Реп'яхуватої Мо-

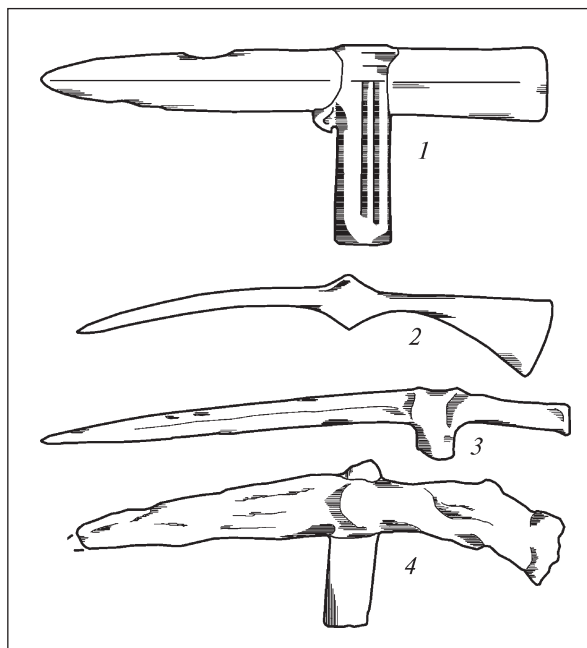

Рис. 2. Типологія ударно-рубальної зброї. Група II — чекани: 1 — Оріхове; 2 — Трахтемирівське городище; 3 — Мелітопольський курган; 4 — Перша Завадська Могила

гили, Більського городища (2 екз.), Новосілки Гримайлівської, Перебиківців, кургану 1 могильника Скоробор, курганів 3, 5 (2 екз.) і 468 з Оксютинців, кургану 12 біля Вовківців, поховання 4/2 групи Страшної Могили, зруйнованого кургану Люботинського могильника, кургану 485 біля Капітоновки та Жовтокам'янки. Серед зразків цього типу можна виокремити два варіанти: з лезом, відтягнутим донизу, та симетричним до поперечної осі.

II.2 — сокири з вигнутою спинкою — менш численні. До таких віднесено 8 екз.: з курганів біля хут. Шумейка та Осняги, кургану 448 біля Журівки, кургану 2 біля с. Червоний Поділ, кургану 9 біля с. Михайлівка, поховання 109/3 могильника Мамай-Гора, кургану 6 біля Любимівки та поховання 6/2 біля Дніпрорудного.

Третій відділ — двостовові сокири — на потребі виокремлювати такий уже наголошували дослідники (Bukowski 1977; Черненко 1980). Це стало можливим після розкопок кургану Мала Офірна (Петровська 1968, с. 164; Максимов, Петровська 2008, с. 7) і вияву аналогіч сокирі з нього в закордонних публікаціях скіфських старожитностей як, приміром, з поховання біля м. Грабонуг. Можна припустити інше культурне коріння двостовових сокир, оскільки вони широко представлені в пам'ятках ранніх саків (Bukowski 1977, s. 187). У цьому відділі в перспективі можна виділити два типи: симетричні та асиметричні соки-

ри. Нині в межах України відомо лише дві дволезові сокири: курган Мала Офірна та поховання 3 кургану Переп'ятиха.

Група II (чекани) поділена на два відділи.

Перший відділ — це власне чекани, тобто зразки з прямим профілем бойової частини. У Північному Причорномор'ї відома лише одна випадкова знахідка біля с. Оріхове Донецької обл. — біметалевий чекан з бронзовою втулкою та залізним бойком, що має численні аналогії серед старожитностей за межами Надчорномор'я. Б.Б. Піотровський окреслив коло подібних артефактів, розпорошених на теренах Євразії від Алтаю до Малої Азії (Піотровський 1954, с. 156). Припускають, що такі вироби маркують найдавніший пласт скіфських старожитностей періоду перших вторгнень у Східну Європу та Передню Азію (Подобед 1994, с. 181).

Другий відділ — клевці, тобто зразки вигнутого профілю. Їх поділено на три типи.

II.1 — клевець з лопаттю на тильній стороні репрезентований лише екземпляром з Трахтемирівського городища. Винятковість знахідки обумовлена привнесеним їй характером. Прямою аналогією трахтемирівському клевицю є виріб з кургану Цукур Лиман (Вахтина 1989, с. 52). В цілому ж подібна форма тяжіє до культур Західного Сибіру (Іллінська 1961, с. 36).

II.2 — грацильні клевці вигнутого профілю, ромбічні в перетині. Відомо 4 екз. — з кургану 1 біля Вовківців, Гайманової Могили, Мелітопольського та Бердянського курганів.

II.3 — масивні клевці вигнутого профілю, теж ромбічні в перетині. Відомо 6 екз. — чотири походять з Бердянського кургану та по одному з Першої Завадської Могили та могильника Скельки.

Через значне поширення клевців у західно-сибірських культурах виникло припущення про їхнє походження від ананьїнських прототипів (там само). Але це правомірно лише стосовно екземплярів VII—VI ст. до н. е. Від кінця VI ст. до н. е. скіфська матеріальна культура втрачає характерні риси, що споріднюють її з середньо- та передньоазійськими пам'ятками. Та попри це у дослідників ствердилася думка про ананьїнське походження всіх без винятку клевців (Петренко 1961, с. 70). На нашу думку, немає твердого генетичного зв'язку між клевцями всіх трьох типів. Адже екземпляри першого типу датовані лише ранньоскіфським часом і представлені спорадичними знахідками, ймовірно, привнесеними з іншого культурного середовища. Натомість клевці другого та тре-

тього типів, хоча й малочисленні, репрезентують пізнішу групу, хронологічно відірвану від ранньоскіфських зразків і компактно поширену тільки у скіфському середовищі. Аналогії їм не знайдені в синхронних споріднених культурах, тож можна припустити, що останні є продуктом власне скіфського походження.

Датування та хронологія

Через зміни в уявленнях про датування скіфських старожитностей і використання різних категорій опорних хроноіндикаторів маємо суперечливі погляди щодо дати певних екземплярів бойових сокир. Є побудови, в яких сокири фігурують в ілюстраціях хронологічної шкали (Медведская 1992; Смирнова 1993; Могилов, Діденко 2009). Особливої уваги вони заслуговують при розгляді ранньоскіфської хронології, адже в той період і з'явилися інноваційні для Східної Європи категорії речей (Боковенко 1989, с. 79). Самі сокири не можна вважати чітким хронологічним маркером. Але, оскільки деякі зразки походять із закритих комплексів, датованих за різними показниками, хронологічна позиція кожного зразка може бути визначена з певною вірогідністю (Горбунова 2005, с. 22).

Група I. Серед бойових сокир, що вписуються в загальну картину розвитку скіфської матеріальної культури, виділено дві хронологічні групи. Вони певним чином співвідносяться з представленим типологічним розподілом.

Середина VII — третя чверть VI ст. до н. е. Так можна датувати: 4 екз. клиноподібних (відділ I) — курган 9 Куцеволівка, Луки, дві сокири зі Старшої Могили; 14 екз. відділу II типу 1 (грацильні з прямою спинкою) — Круглик, Ленківці, Реп'яхувата Могила, дві сокири з Більського городища, Новосілка Гримайлівська, Перебиківці, курган 1 Скоробор, кургани 3 і 468 та 2 екз. з кургану 5 Оксютинці, курган 12 Вовківці, Дуплинське; єдиний зразок відділу III — дволезова сокира з Малої Офірни.

Наприкінці першого періоду, *в середині VI ст. до н. е.*, з'являються зразки відділу II типу 2 (грацильні з вигнутою спинкою, 3 екз.) — курган біля хут. Шумейка, Осняги та курган 448 біля Журівки.

У другій половині V — IV ст. до н. е. спостерігаємо спад сокир відділу II типу 1: відомо 3 екз. — курган 485 Капітонівка, Жовтокам'янка, поховання 4/2 групи Страшна Могила. Маємо також 4 екз. відділу II типу 2 — курган 9 біля с. Михайлівка, поховання 109/3 могильника Мамай-Гора; курган 6 біля Любимівки, похо-

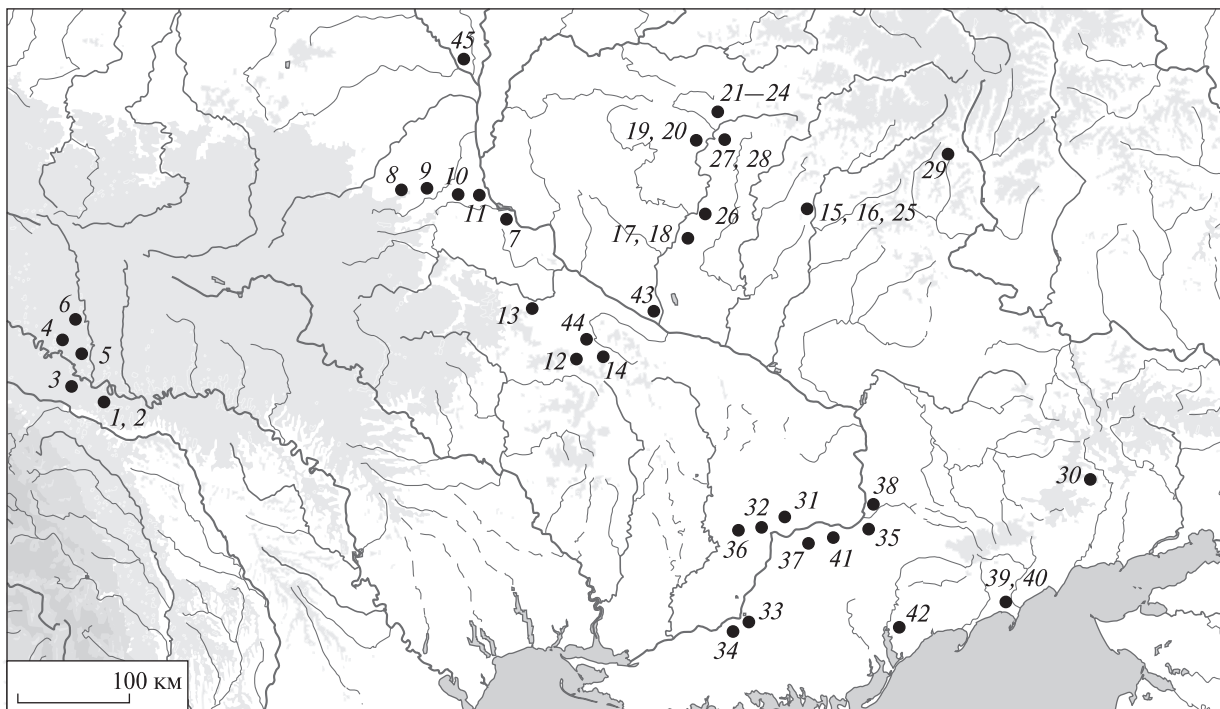

Рис. 3. Розповсюдження ударно-рубальної зброї на території Північного Причорномор'я. Нумерація пунктів подана згідно каталога

вання 6/2 біля Дніпрорудного та курган 2 біля с. Червоний Поділ.

Таким чином, простежується певна закономірність в хронологічній мінливості скіфських бойових сокир. Клиноподібні та дволезові зразки притаманні лише похованням ранньоскіфського періоду. Легкі сокири також демонструють деякі зміни. В ранньоскіфський період поширені переважно зразки з прямою спинкою, а з вигнутим профілем з'являються лише в середині VI ст. до н. е. У проміжку від останньої чверті VI і до середини V ст. до н. е. сокири відсутні, особливо з огляду на те, що екземпляр, відомий за публікацією дореволюційних розкопок Ольвійського некрополя (Скуднава 1960, рис. 4), викликає сумніви щодо його належності до скіфської зброї. Після появи наприкінці VI ст. до н. е. сокир з вигнутим профілем вироби першого та другого відділів співіснували до кінця IV ст. до н. е.

Окремо стоять сокири, що походять з територій, прямо чи опосередковано пов'язаних з передньоазійськими походами скіфів. Окремішність від східноєвропейських комплексів пояснюється значною типологічною однорідністю хронологічних груп, чого немає у Північному Причорномор'ї. Всі зразки, за рідкісним винятком, відносяться до відділу II типу 1. Одиначними знахідками представлені зразки відділу I і відділу II типу 2. Натомість набір ва-

ріацій відображає все розмаїття, на яке були спроможні тогочасні майстри.

Знахідки, що традиційно вважаються безпосередніми прототипами власне скіфських сокир (Іллінська 1961, с. 50; Есаян, Погребова 1985, с. 81), не розглядаються разом з північнопричорноморськими через те, що не завжди можна назвати їхніми власниками саме скіфів (Техов 1972, с. 218; Погребова 1981, с. 44; Махортьх 1991, с. 63). Значна кількість поховань з залізними провушними сокирами скіфського типу здійснена за кобанським обрядом: небіжчика в скорченому стані вкладали до ґрунтової ями з кам'яною конструкцією, а сокиру клали біля черепа (Техов 1980, с. 222; Погребова 1981, с. 44; Эрлих 2007, с. 188). Але деякі аналогічні зразки походять з поховань, влаштованих за кочівницьким обрядом (Техов 1980, с. 219). Та навіть ці сокири з поховань, віддалених від основного етнічного масиву кочових скіфів, і знайдені в іншому етнічному середовищі недоцільно розглядати, не враховуючи первинний ареал їх виготовлення та поширення. Але детальний огляд сокир кавказьких культур виходить за межі нашого дослідження. Тож обмежимося лише окресленням їхніх подібних і розбіжних рис зі зразками з Північного Причорномор'я.

Нагадаємо, що основна маса поховань з сокирами припадає на регіони, де відбувалися безпосередні контакти кочовиків з населенням кобан-

ської та колхідської культур — південну Абхазію та Колхіду (Пиотровский 1954, с. 141; Погребова 1969, с. 179; 1981, с. 44; Есаян, Погребова 1985, с. 21; Махортых 1991, с. 7, 9), що не збігається з міркуваннями Є.І. Крупнова про шляхи вторгнення в Закавказзя вздовж узбережжя Каспійського моря (Крупнов 1954, с. 193; 1960, с. 66; протилежну думку див.: Погребова 1984, с. 41).

Маємо майже синхронні паралелі між формами з Кавказу та Придніпровського Лісостепу, приміром, поховання 70, 99 і 212 Самтаврського могильника, Келермес та, відповідно, Старша Могила і курган 12 біля Вовківців (Мелюкова 1964, с. 66; Есаян, Погребова 1985, с. 81; Галанина 1991, с. 15), поховання 103 і 173 Тлійського могильника та курган 485 біля Оксютинців (Іллінська 1961, с. 36; Техов 1980, с. 219). Але зауважимо, що ці паралелі не є повними аналогіями (Погребова 1969, с. 187; Есаян, Погребова 1985, с. 82), а переважна більшість сокир у похованнях Українського Лісостепу з'являється дещо пізніше.

Група II. Масив чеканів розпадається на дві нерівноцінні хронологічні групи.

VII — перша половина VI ст. до н. е. Так датуються біметалевий чекан з Оріхового та залізні клевиці з Трахтемирова та два з Цукур Лиману.

V—IV ст. до н. е. Тоді в Північному Причорномор'ї з'являються принципово нові форми, а саме, масивні вигнуті клевиці (Перша Завадська Могила, могильник Скельки та чотири клевиці з Бердянського кургану) та грацильні (курган 1 Вовківці, Мелітопольський, кургани Шпола, в уроч. Дар'ївка, біметалевий клевиць Бердянського кургану та Гайманова Могила).

Загалом спостерігаємо таку картину. В початковий період скіфської історії сталося механічне привнесення нових елементів в матеріальну культуру кочових скіфів і осілих племен зі скіфоїдною культурою. Деякі рідкісні зразки (біметалеві чекани та залізні клевиці з лопаттю) не мали продовження в новому середовищі. Натомість сокири з лопаттю та молоточкоподібним обухом, привнесені до Північного Причорномор'я в середині VII ст. до н. е., були підхоплені та використані місцевими майстрами для продукування таких зразків. Можна припустити, що під впливом нововведень, починаючи від межі VII—VI ст. до н. е., була здійснена спроба розвитку бойові сокири на основі місцевих масивних клиноподібних прототипів.

У подальшому, в середньоскіфський період, відбулося різке скорочення такого виду озброєння. Сокира з кургану Жовтокам'янка більше нагадує дериват ранньоскіфських масивних

екземплярів ніж інноваційний виріб. У курганах 448 біля Журівки та хут. Шумейка відмічені різновиди сокир, що стануть притаманними для подальшого періоду скіфської історії (Полін 1984).

Відтак, у світлі останніх досліджень етнокультурної історії скіфів зміна в наборі озброєння може постати як відображення просування нової хвилі кочовиків у Північне Причорномор'я (Алексеев 2003, с. 192) і певних трансформацій у матеріальній культурі (Алексеев 1992, с. 117). Але можна також припускати, що подібні зміни пов'язані з затуханням у скіфській культурі відносно архаїчних кавказьких елементів. Адже через переміщення головного осередку кочової орди скіфів із Прикубання до Подніпров'я культурні контакти з племен кобанської культури переключилися на населення Українського Лісостепу та грецькі поліси.

У пізньоскіфський період, після лакуни кінця VI — першої половини V ст. до н. е., розпочався новий виток у розвитку матеріальної культури скіфів. У той час помітні подальший розвиток і кількісна перевага грацильних форм сокир і чеканів. Можна припустити, що сокири того часу є витворами лише місцевих майстрів, оскільки для них немає прототипів ані в сусідніх культурах, ані в колі синхронних культур іраномовних кочовиків.

У пам'ятках Криму бойові сокири представлені одиничними знахідками — з Талаєвського кургану та поховання 3/2 некрополя Неаполя Скіфського. Від розглянутих зразків вони відрізняються тим, що симетричне лезо розташоване на тонкій видовженій шийці. В.А. Іллінська відносила ці вироби до суто скіфських, а їхню незвичну форму пояснювала індивідуальними рисами (Іллінська 1961, с. 39, рис. 7, 8 9). Проте варто зазначити, що в озброєнні пізніх скіфів Криму сталися значні трансформації (Высотская 1972, с. 149), які полягали, зокрема, в широкому запозиченні сарматських і латенських речей (Симоненко 2005, с. 91, рис. 5). Але появу нових форм сокир складно пояснити культурним впливом. Якщо зважати на те, що кількість зброї у похованнях пізніх скіфів доволі обмежена, можна припустити, що вказані зразки виконували роль лише церемоніальної зброї.

Можна також припустити місцеві корені сокир відділу I. Великі клиноподібні з масивним обухом сокири з'явилися в похованнях і поселенських комплексах на півострові пізніше порівняно з легкими. Певно, подібні вироби були продуктом місцевих ковалів і демонструють або

спробу трансформувати робочі зразки в бойові, або ж є ремінісценцією новочеркаської традиції виготовлення бойових сокир. На це вказують схожі риси їх — клиноподібна форма, виїмка в основі та провух, зміщений до обуха. На користь думки про місцеве виготовлення масивних сокир у той час свідчить і той факт, що попри незначну їх кількість у Північному Причорномор'ї розмаїття їх форм ширше ніж на Кавказі (Вознесенская 1975, с. 82). У тому регіоні вони репрезентовані зовсім рідко — приміром, поховання 70 Самтаврського могильника, а в Середній Європі зовсім невідомі (Скорый 1983, с. 8).

Просторовий розподіл скіфських бойових сокир показує (рис. 3), що протягом VII—VI ст. до н. е. вони «осідали» переважно в пам'ятках Лісостепу. Це можна пов'язати і зі слідами воєнних набігів кочовиків (Фіалко, Болтрик

2003, с. 76), і з місцевим виробництвом за скіфськими зразками (Шрамко И.Б. 1994, с. 43). Знахідки бойових сокир V—IV ст. до н. е. концентруються в Нижньому Подніпров'ї — центральній частині Європейської Скіфії. Тут помітна й концентрація поховань з набором ознак важкоозброєного воїна. У 75 % поховань з сокирами трапилися деталі залізного панцира, а в 72 % — кінського спорядження. Це може бути додатковим аргументом на користь припущення про виділення у скіфському середовищі інституту дружинників (Черненко 1986, с. 85; 1992, с. 101; Бессонова 1998, с. 57). Така тенденція, ймовірно, відображає трансформацію кочової орди в складніший політичний організм. Дотичною складовою того процесу є концентрація поховань важкоозброєних воїнів у смузі так зв. Золотого поясу Скіфії.

Додаток. Каталог знахідок бойових сокир та чеканів та теренах України (порядковий номер в каталозі відповідає пунктам на карті)

Західне Поділля

- 1, 2. Перебиківці, курган 2. Остання чверть VII ст. до н. е. (Смирнова 1993, с. 112, рис. 7, 2, 10).
3. Круглик, курган 1. Остання чверть VII ст. до н. е. (там само, с. 109, рис. 4, 7).
4. Ленківці, курган 1. Перша половина VII ст. до н. е. (Мелюкова 1953, с. 60).
5. Дуплинське, курган 1. Перша половина VI ст. до н. е. (Suliminski 1936, s. 70, tab. IX, 6).
6. Новосілка Гримайлівська, курган. Перша половина VI ст. до н. е. (Op. cit., tab. XI, 1).

Лісостепове Правобережжя

7. Трахтемирівське городище. Перша половина VI ст. до н. е. (Ковпаненко 1971, с. 116, рис. 2, 41).
8. Мала Офірна, курган. Кінець VII ст. до н. е. (Петровська 1968, с. 173, рис. 4, 10).
9. Переп'ятиха, поховання 3. Остання чверть VII ст. до н. е. (Скорий 1990, с. 106).
10. Реп'яхувата Могила, поховання 2. Кінець VII ст. до н. е. (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 42, рис. 11, 1).
11. Куцеволівка, курган 9. Третя чверть VI ст. до н. е. (Бокий, Ольховский 1994, с. 156, рис. 2).
12. Журівка, курган 448. Друга половина VI ст. до н. е. (Ильинская 1975, с. 102, табл. X, 28).
13. Дар'ївка, курган. IV ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 34, рис. 5, 1).
14. Михайлівка, курган 9. IV—III ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122, рис. 37, 13).

Лісостепове Лівобережжя

- 15, 16. Більське городище. VII—VI ст. до н. е. (Шрамко И.Б. 1994, с. 45, рис. 1, 5а, 5б).
- 17, 18. Луки, курган. Перша половина VI ст. до н. е. (Іллінська 1968, с. 152, рис. 1, 1, 2).
- 19, 20. Старша Могила. Перша половина VI ст. до н. е. (Іллінська 1951, с. 198, табл. I, 6, 7).
21. Оксютинці, курган 3. VI ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 8).
- 22, 23. Оксютинці, курган 5. VI ст. до н. е. (там само, рис. 6, 6, 11).
24. Оксютинці, курган 489. VI ст. до н. е. (там само, с. 38, рис. 6, 12).
25. Скоробор, курган 1. VI ст. до н. е. (Ковпаненко 1967, с. 148, рис. 44, 2).
26. Хут. Шумейка, курган. VI ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 1).
27. Вовківці, курган 12. VI ст. до н. е. (там само, с. 38, рис. 6, 14).
28. Вовківці, курган 1. IV ст. до н. е. (там само, с. 34, рис. 5, 3).
29. Люботинський могильник, зруйнований курган (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 88, рис. 59, 6).

Степове Причорномор'я

30. Оріхове, випадкова знахідка. VII ст. до н. е. (Подобед 1994, с. 181, рис. 1).
31. Курганна група Страшної Могили, поховання 4/2. V—IV ст. до н. е. (Тереножкин и др. 1973, с. 114, рис. 28, 12).
32. Перша Завадська Могила. V—IV ст. до н. е. (Мозолевский 1980, с. 104, рис. 43, 5).
33. Любимівка, курган 6. IV ст. до н. е. (Лесков 1968, с. 253).

34. Червоний Поділ, поховання 1/1. Кінець першої — початок другої чверті IV ст. до н. е. (Полин 1984, с. 112, рис. 13, 3).
35. Гайманова Могила. Середина IV ст. до н. е. (Бідзіля, Мозолевський 1969, с. 118).
36. Жовтокам'янка, курган. Перша половина IV ст. до н. е. (Мозолевський 1982, с. 208, рис. 34, 22).
37. Мамай Гора, поховання 109/3. IV ст. до н. е. (Андрух 2004, с. 17).
38. Дніпрорудний, поховання 6/2. Друга половина IV ст. до н. е. (Елагина, Кузнецова, Кузнецов 2004, с. 142, рис. 3, б).
- 39, 40. Бердянський курган. Друга чверть IV ст. до н. е. (Мурзін, Фіалко 1998, с. 107, рис. 5; 6).
41. Могильник Скельки. Клевець подібний до серії виробів з Бердянського кургану. IV ст. до н. е. (Попандопуло 2011, с. 22, рис. 3, 4).

42. Мелітопольський курган. Третя чверть IV ст. до н. е. (Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 115, рис. 129).

Зразки сумнівного походження

43. Закляте, курган 3, сокира відома за малюнком В. Хвойки. VI ст. до н. е. (Іллінська 1968, с. 158, рис. 8, 2).
44. Капітонівка, курган 485, сокира відома за малюнком О.А. Спіцина. IV ст. до н. е. (Іллінська 1961, с. 38, рис. 7, 6).
45. Ладижичі, курган 1, сокира не збереглася, відома за згадкою в публікації. IV ст. до н. е. (Ковпаненко Бессонова, Скорый 1989, с. 122).
- 46, 47. Сокири зі збірки НМІУ, відомі за публікацією (Іллінська 1961, с. 36, рис. 6, 5; с. 39, рис. 7, 4).
48. Депаспортизований екземпляр, відомий за малюнком з архіву Є.В. Черненко (інформацію люб'язно надав Ю.В. Болтрик).

- Алексеев А.Ю.* Скифская архаика (Скифы в VII—IV вв. до н. э. Историко-археологический очерк). — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.
- Алексеев В.П.* К вопросу о семантике скифского оружия на «борисфенах» // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1996. — С. 5—7.
- Андрух С.И.* Оружие скифских захоронений могильника Мамай-Гора // СПК. — 2004. — XI. — С. 14—19.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К., 2000.
- Бессонова С.С.* Дружинные курганы в украинской Лесостепи скифского времени // Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. — СПб., 1998. — С. 57—58.
- Бідзіля В.І., Мозолевський Б.М.* Розкопки Гайманової могили в 1969 р. // АИУ. — 1969. — IV. — С. 118—122.
- Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Раннескифский курган на Днепровском Правобережье // РА. — 1994. — № 2. — С. 151—163.
- Боковенко Н.А.* К вопросу о восточных импульсах в раннескифской культуре Северного Причерноморья // Скифия и Боспор. — Л., 1989. — С. 79—80.
- Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е., Чердиченко Н.Н.* Бердянський курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—155.
- Вахтина М.Ю.* Скифское погребение у Цукурского лимана на Тамани // I Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1989. — С. 52—53.
- Высотская Т.Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.
- Вознесенская Г.А.* Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—116.
- Галанина Л.К.* Контакты скифов с ближневосточным миром (по материалам келермесских курганов) // АСГЭ. — 1991. — 31. — С. 15—29.
- Глосек М.* К вопросу о средневековых чеканах // Военная археология. — СПб., 1998. — С. 192—193.
- Горбунова Т.Г.* Типологический метод в археологии и его значение при изучении снаряжения кочевников // Снаряжение кочевников Евразии. — Барнаул, 2005. — С. 22—26.
- Горелик М.В.* Оружие Древнего Востока. — М., 1993.
- Грицюк В.М.* До питання про озброєння скіфського типу: позиція воєнного історика // Епоха раннього заліза. — К., 2009. — С. 111—115.
- Эрлих В.Р.* Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников. — М., 2007.
- Елагина Н.Г., Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В.* Погребальный обряд могильника Днепрорудный // Kimmerowie—scitowie—sarmaci. — Kraków, 2004. — S. 133—147.
- Есаян С.А., Погребова М.Н.* Скифские памятники Закавказья. — М., 1985.
- Іллінська В.А.* Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Іллінська В.А.* Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — XII. — С. 27—52.
- Іллінська В.А.* Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 147—163.

- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна реки Тясмин (VII—VI вв. до н. э.). — К., 1975.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.
- Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). — К., 2006.
- Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИ 1965. — М., 1966. — С. 103—106.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. Памятники раннескифского времени Каневщины // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 115—120.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Крупнов Е.И. О походах скифов через Кавказ // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 186—194.
- Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960.
- Кулинский А.Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых других видов ручного, метательного оружия и штыков. — СПб., 2007.
- Лесков А.М. Раскопки Каховской экспедиции // АО 1968. — М., 1969. — С. 253—254.
- Лесков А.М., Черненко Е.В., Болтрик Ю.В. и др. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году // НА ІА НАНУ. — 1968/15.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. — Полтава, 2008.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
- Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — 1992. — № 3. — С. 86—107.
- Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — 51. — С. 60—73.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Могилев О.Д., Діденко С.В. Скіфський курган 448 біля с. Журівка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 45—55.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.
- Мозолевский Б.Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 179—222.
- Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Репяховатой Могины // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 64—79.
- Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 103—112.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв до н. э. // МИА. — 1961. — 96. — С. 53—102.
- Петровська Є.О. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 164—174.
- Пиотровский Б.Б. Скифы и Древний Восток // СА. — 1954. — 19. — С. 141—158.
- Погребова М.Н. Железные топоры скифского типа в Закавказье // СА. — 1969. — № 2. — С. 179—187.
- Погребова М.Н. Памятники скифской культуры в Закавказье // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. — М., 1981. — С. 42—58.
- Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984.
- Подобед В.А. К вопросу о биметаллических чеканах // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — Тирасполь, 1994. — С. 181—185.
- Полин С.В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 103—119.
- Попандопуло З.Х. Скифский грунтовый могильник «Скельки». — Запорожье, 2011.
- Пузикова А.И. Курганные могильники Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Симоненко О.В. Комплекс озброєння сарматського та пізньоскіфського війська // Нариси з воєнної історії давньої України. — К., 2005. — С. 91—106.
- Скорый С.А. Вооружение скифского типа в Средней Европе. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990.
- Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — I (34). — С. 60—74.
- Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 101—118.

- Солнцев Л.А., Шрамко Б.А. Металлографические исследования изделий с Люботинского городища // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 132—140.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Техов Б.В. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. — Тбилиси, 1972.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Худяков Ю.С. Основные понятия оружиеведения // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С. 184—193.
- Черненко Е.В. Скифские боевые топоры // АИУ 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 88.
- Черненко Е.В. Появление тяжелой конницы в степях Евразии // Тез. докл. и сообщ. на конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1986. — С. 85—87.
- Черненко Е.В. Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 101—102.
- Шелехань О.В. Зображення бойових сокир на антропоморфних стелах скіфського часу // Проблеми історії та археології України. Тези доп. VII Міжнар. наук. конф. — Харків, 2010. — С. 36—37.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у лесостепных племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.О. Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — XXIII. — С. 40—58.
- Шрамко И.Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 149—150.
- Шрамко И.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона і дослідження пам'яток Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 137—139.
- Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 43—57.
- Bukowski Z. The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture. — Wrocław, 1977.
- Kłosińska E. Czekan żelazny z miejscowości Wercharta, pow. Lubaczów // Archeologia Polski Środkowowschodniej. — Lublin, 2003. — VI. — S. 219—221.
- Kostrzewski J. Czekany bojowe 'łużyckie' z wczesnej epoki żelaznej // WA. — 1936. — 11. — S. 3—27.
- Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. — Lwów, 1936.

Надійшла 29.09.2011

А.В. Шелехань

БОЕВЫЕ ТОПОРЫ СКИФСКОГО ТИПА ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Уточнение параметров некоторых видов боевых топоров и привлечение новых источников позволило дополнить типологию этих изделий А.И. Мелюковой. Согласно ей, высшей таксономической единицей является группа, выделенная по функциональному назначению. Таким образом, очерчены две группы — собственно боевые топоры и чеканы. В свою очередь, первая группа разделена на два отдела — массивные и легкие. Относительно массивных топоров выдвинуто предположение об их происхождении от местных предскифских форм; легкие образцы безоговорочно признаются заимствованными во время переднеазиатских походов. Вторая группа (чеканы) менее презентабельна и разделена на два отдела: собственно чеканы и клевцы.

Все боевые топоры распадаются на две хронологические группы. Первая группа (середина VII — третья четверть VI в. до н. э.) соответствует раннескифскому этапу. Изделия этого времени изготовлены под влиянием технологий кавказского центра металлообработки, а некоторые были привнесены и маркируют самые ранние памятники времен вторжения скифов в Восточную Европу. Вторая группа датирована второй половиной V—IV вв. до н. э. Дискретность в развитии боевых топоров можно объяснить тем, что после перемещения центра скифской орды из Прикубанья в Причерноморье сместился и вектор культурных контактов кочевников из Прикавказья на территорию украинской лесостепи.

Динамика изменения комплекса ударно-рубящего оружия подтвердила привнесение железных проушных топоров в Северное Причерноморье в середине VII в. до н. э. Заимствованные формы были использованы местными мастерами. Далее, в конце V в. до н. э., возникли формы, присущие исключительно памятникам Северного Причерноморья.

Пространственно-хронологическое распределение боевых топоров показывает, что изделия VII—VI вв. до н. э. концентрируются в Лесостепи, что можно связать как с набегами кочевников, так и местным их производством за скифскими образцами. Топоры V—IV вв. до н. э. найдены в погребениях Нижнего Поднепровья, где отмечено и скопление могил тяжеловооруженных воинов. Это может быть еще одним аргументом в пользу гипотезы о выделении в скифской среде института дружинников, а вместе с этим — и трансформации скифской орды в более сложный политический организм.

O.V. Shelekhan

BATTLE AXES OF SCYTHIAN TYPE FROM THE BLACK SEA NORTH REGION

More precise definition of parameters of certain types of battle axes and the usage of new sources allowed the author to supplement A.I. Meliukova's typology of these items. According to this typology, the highest taxonomic unit is a group determined by its functional purpose. Thus, two groups are outlined: the proper battle axes and hammer-axes. In its turn, the first group is divided into two parts: massive and light. Concerning the massive axes, an assumption is made that they originated from the local pre-Scythian forms; the light specimens are unconditionally acknowledged to be borrowed during the Western Asian campaigns. The second group (hammer-axes) is less representative and is divided into two parts: the proper hammer-axes and pickaxes.

All battle axes are divided into two chronological groups. The first group (from the middle of the 7th c. to the third quarter of the 6th c. BC) corresponds to the Early Scythian stage. Products of this period were made under the influence of technologies of the Caucasian metalwork centre and some of them were imported and mark the earliest monuments of times of Scythian invasions into Eastern Europe. The second group is dated from the second half of the 5th c. to the 4th c. BC. Discontinuous development of battle axes can be explained by the fact that after the Scythian horde centre moved from Kuban to the Black Sea north region the vector of the nomads' cultural contacts drifted from the Caucasus region to the territory of Ukrainian forest-steppe zone.

Dynamics of change in assemblage of percussion and cutting weapon confirmed the import of iron socketed axes in the Black Sea north region in the middle 7th c. BC. Borrowed forms were used by local craftsmen. Then, at the end of the 5th c. BC, forms peculiar exclusively for the Black Sea north region sites appeared.

Space and chronological distribution of battle axes shows that the 7th and 6th c. BC items concentrated in the forest-steppe zone, which can be related with the nomads' raids or with their local production by the Scythian examples. The 5th and 4th c. BC axes were found in the burials of the Dnipro River lower region where a concentration of heavy warriors' graves is recorded. It can be another argument for the hypothesis of forming the institution of retainers in the Scythian milieu, and together with that of transformation of the Scythian horde into a more complicated political organism.

А.М. Колесниченко, А.С. Островерхов

ФІГУРНИЙ КЕЛИХ ІЗ ПАНТИКАПЕЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ДУТОГО У ФОРМУ СКЛА У ПІВНІЧНОМУ НАДЧОРНОМОР'І В I — СЕРЕДИНІ II ст.

На широкому історико-археологічному тлі розглянуто походження, призначення та технологію виготовлення видутого у форму скляного посуду I — початку II ст., що побутував на північнопричорноморських теренах.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Надчорномор'я, римська доба, скляний посуд, технологія виготовлення, хімічний склад, призначення, семантика.

В Одеському археологічному музеї НАН України зберігається одна з найкращих колекцій стародавнього скла, що дозволяє в головних рисах прослідкувати історію використання та

виготовлення скла від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Значну її частину становить посуд римського часу, серед якого є екземпляри, виготовлені методом видуву в форму. Багато артефактів цієї серії унікальні або ж рідкісні (Сорокина 1960; 1978, с. 270, рис. 1, 11; 2, 8, 18; 3, 8, 16, 19).

© А.М. КОЛЕСНИЧЕНКО,
А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2012